

לא מאביו, לא מרוח הקודש

שני פסלים, אחד מהמאה ה-18 ואחר מהמאה ה-19, מתארים את הקדושה אנה, סבתו של ישוע, מלמדת את מריה בתם לקרוא בספר. מה פשרה של סצינה זו שאין לה אחיזה במקורות כתובים בנצרות? אולי הצורך להנחיל את הרעיון שישוע למד לקרוא לא מאביו אלא מאמו, וזו למדה מאמה

16:07 17.09.2017 עודכן ב: 16:54 18.09.2017

[יעקב שביט](#)

לפני זמן מה ראיתי בבית פרטי את פסל האבן שתצלומו מובא כאן, יצירתו של אמן אנונימי בבוהמיה מאמצע המאה ה-18. בפסל נראית הקדושה אנה קוראת בתנ"ך לבתה הקטנה מריה, הלא היא אמו לעתיד של ישוע. ואף שהרושם הוא שמדובר באם הקוראת לבתה, מקובל לפרש את הסצינה הזאת כמציגה את אנה המלמדת את מריה לקרוא.

והנה, בכיכר קטנה הקרויה על שמה של הקדושה קלוטילד (Sainte Clotilde) אשתו של קלוביס מלך הפרנקים, ששיכנעה את המלך להתנצר, בין רחוב סן דומיניק ורחוב קזימיר פרייה (Casimir Perier) ברובע השביעי של פאריס, לפני הבסיליקה הקרויה גם היא על שם המלכה, שנבנתה במאה ה-19, ניצב פסל ושמר "L'education maternelle realisee" ("חינוך אמהי"). פסל השיש מתאר אשה, אולי נזירה, החובקת נערה צעירה ולפניהן פתוח ספר.

אין לדעת אם יש זיקה בין הפסל ו"בית הנזירות של הקדוש יוסף" שפעל במקום בשנים 1642-1790, והתחנכו בו נערות יתומות. מכל מקום, נראה שהפסל הזה שהוצב ב-1875 ממשיך, כמו הפסל מבוהמיה, מודל איקונוגראפי ימי-ביניים נפוץ המתאר את "חינוכה של מריה".

אשר לספר שאוחזת האם בשני הפסלים, זהו כמובן אנכרוניזם, כי הקודקס (דפים כרוכים) הופיע בתרבות הנוצרית המוקדמת רק מהמאה השנייה לספירה וירש את המגילה בשתי המאות הבאות. ואילו אנה קראה מן הסתם ממגילה, כפי שישוע קרא בבית הכנסת בנצרת את "מגילת ספר ישעיהו הנביא" (לוקס ד' 17).

חינוך אימהי, פסל בכיכר קלותילד בפאריס צילום: יעקב שביט

לסצינה הזאת של האם הקוראת לבתה מתוך ספר אין משום מה מקור ספרותי. אדרבה, לפי האוונגליון האפוקריפי "פסבדו־מתי", שמיד אחזור אליו, ישוע הילד נשלח פעם אחר פעם ללמוד אצל מורים, והוא מדהים אותם בשאלותיו על המסתורין של אותיות האלף־בית שמהם נברא העולם. שניים מהם, שהכו אותו, אחד נמלט מהעיר,

והאחר צנח מת, ואילו מידידו של המורה האחרון ישוע לוקח את ספר התורה ומתחיל לקרוא, ולא מהכתוב בו, אלא מרוח האלוהים, והדברים זרמו מפיו כמעין המתגבר.

לא מוכרות לי יצירות המנציחות את ישוע "התלמיד" ומוריו (אבל יש יצירות המציגות את ישוע הילד דוחה מעליו ספר). האיכונוגרפיה הנוצרית בחרה להציג את מריה כמורתו של ישוע, והפכה את הסצינה של אנה המלמדת את מריה לחלק, אמנם משני, מהעולם החזותי הענף המתאר את המאורעות הפלאיים השונים בעלי המשמעות התיאולוגית בחיי הקדושה אנה (המתוארים, בין היתר, על שלושה משערי קתדרלת נוטרדאם בפאריס).

פולחן אנה בא לידי ביטוי בין היתר בקריאת קתדרלות וכנסיות רבות על שמה, והאמנות הגבוהה והעממית הוסיפה למסורת האגדית העשירה על חייה רכיב חזותי שהתקבל, נפוץ, וזכה במשך הדורות לכמה וריאציות אבל, כאמור, לא קיבל ביטוי ספרותי.

המסורת הביוגרפית האגדית הראשונה על אנה ובעלה יואכים, שהיא גם המקור לזיהוי מקום לידתה הפלאי של מריה בירושלים, מתחילה ב"פרוטו אוונגליון על פי יעקב" מאמצע המאה השנייה לספירה. מסורת זו ממשיכה ב"הבשורה על פי פסבדו־מתי", כנראה מהמאה הרביעית (אפיזודה אחת מתוכו נכללת בסורת מרים בקוראן), חיבור שתורגם ללטינית על ידי היירונימוס (342-420) ונודע בשם "ספר על אודות לידתה וילדותה של מריה המבורכת והמושיעה". תחילה נחשב חיבור זה לספר מינות, אך החל מהמאה השמינית הוא שעיצב את סיפורה של מריה וילדותו של ישוע בדמיון הנוצרי, והיה המקור לסיפור חייהם ב"אגדת הזהב", אוסף הביוגרפיות הפופולרי על חיי הקדושים שכתב הארכיבישוף של גנואה וההגיוגרף יעקובוס דה וורג'ינה (Voragine) ב-1265.

הקדושה אנה מלמדת את מריה לקרוא, בוהמיה, המאה הי"ח צילום יעקב שביט

חיבורים אלה ואחרים הרחיבו את הביוגרפיה האגדית של מריה וישוע ושל המשפחה הקדושה המורחבת הרבה מעבר למה שמספרים עליה ספרי הבשורה בברית החדשה. בדורות הבאים נמשכה הכתיבה על אנה, ויוזכרו כאן רק הפרק המוקדש לה בספרו של הנזיר האוגוסטיני האנגלי אוסברן בוקנהם (Bokenham) "אגדות של נשים קדושות" (1447), "שיר שבח לאנה, סבתו של ישוע הנוצרי" (1494) מאת אב המנזר הבנדיקטיני והמלומד הגרמני יוהנס טריתמיוס (1462-1516), "מריה הבתולה" (1482) מאת הנזיר הכרמליטי וההומניסט האיטלקי בטיסטה מנטואנוס (Mantuanus) והאודה "בשבחי האם אנה הקדושה ביותר" (1516) מאת ארסמוס מרוטרדם, ועוד. אבל ההומניסטים הנזכרים לא מצאו לנכון לכתוב על "השִׁפְלָתָן" של אנה ומריה והותירו את הפן הזה לאמנות. יוצא דופן בהקשר הזה הם דבריו של התיאולוג הסכולסטיקן אלברטוס מאגנוס בן המאה ה-13, שלפיו היתה אנה בקיאה בשבע האמנויות.

סצינות של נשים קוראות מופיעות, לדוגמה, ביוון במאה החמישית לפני הספירה על אגרטלים או ספלים כשהן אוחזות בידן לוח כתיבה, או מגילה, וכלי כתיבה. במסורת היהודית מסופר על נשים קוראות, כגון על אשת רבי יהושע, שפירנסה את בעלה ולימדה אותו תורה (ירושלמי כתובות ה'; תוספתא כתובות ד' ז'). אבל זה היה מיעוט קטן של נשים קוראות. בקיאות בתורה שבעל־פה לא חייבה ידיעת קרוא. לעומת זאת, אוסביוס מספר ב"חיי פמפיליוס מקיסריה" (260-339 לערך) שמייסד הספרייה המפורסמת בעיר נהג להשאיל עותקים של כתבי הקודש לא רק לגברים, אלא גם לנשים, אם ראה שהן נוהגות לקרוא. אך העובדה שהיו בתקופה הזאת נשים יודעות קרוא אינה מסבירה ממי למדה אנה במאה השנייה לפני הספירה לקרוא, ואיך היתה בידיה מגילה לצורך הוראה ביתית.

לפי "אגדת הזהב" כשהיתה מריה בת שלוש נמסרה על ידי הוריה לידי הבתולות ששירתו במקדש בירושלים, ואין פלא שבקורפוס החזותי היא נראית, בהתאם לנורמה המקובלת, מבוגרת יותר. במקדש שהתה מריה עד גיל 14, וחילקה שם את זמנה בתפילה, באריגה — בימי הביניים המוקדמים היא מופיעה לא אחת אוחזת בנול האריגה — ושוב בתפילה, כשמלאך מביא לה את מזונה, אבל לא בקריאה. כאמור, באף לא אחד מהחיבורים על מריה לא מסופר על "חינוכה", והסצינה המדוברת היא יציר דמיונה של האיקונוגרפיה בימי הביניים המאוחרים.

לא אדע לומר מדוע נבחרה אנה לייצג אשה שלא רק קוראת, אלא גם מלמדת קרוא, וגם לא מי היה האמן הראשון שהמציא את המוטיב הזה, שהופיע כנראה על רקע העלייה באוריינות של נשים, לא רק נזירות, אלא גם נשים ממשפחות אצולה, ומאוחר יותר גם נשים מהמעמד הבינוני. מציאות שבה היו נשים יודעות קרוא וכתוב, ומהן שכתבו והעתיקו ספרים.

כבר בפרסקו מן המאה השמינית בכנסיית סנטה מריה אנטיקווה (Santa Maria Antiqua) ברומא נראית מריה נשענת על אמה אנה, הישובה כשעל ברכיה ספר פתוח ומעל ראשיהן הילה. הסצינה הזאת נפוצה במאות ה-15 וה-16: בפסל מ"האסכולה הגרמנית" נראית מריה יושבת על ברכה של אנה המחזיקה ספר על הברך האחרת, בציור משנת 1430 בקירוב נראית אנה רוכנת ומושיטה למריה ספר פתוח, ובציור מתחילת המאה ה-16 הנמצא בקתדרלת וסטמינסטר עומדת מריה לפני אנה המחזיקה בספר.

הסצינה של אנה המורה או של אנה ומריה המחזיקות שתיהן בספרים, מופיעה הרבה גם ב"ספרי שעות" מאוירים שכללו פרקי תהלים ותפילות, שנוצרו לרוב בשביל נשים ושימשו אותן להוראת "קריאה" לבני ביתן. לפעמים, כאמור, מופיעות על הדפים הפתוחים כמה מאותיות האלף־בית, מה שמלמד שמדובר בספר ללימוד ראשית קריאה.

אמנים הוסיפו וריאציות שונות לסצינת הקריאה, כמו זו שבויטראז' בקתדרלה של שרטור, המציגה את מריה יושבת בחברת לומדים אחרים מול מורה. ויש יצירות שבהן מופיעות על דפי הקודקס הפתוח כמה מאותיות האלף־בית, ומכאן אפשר להסיק שהכוונה לספר לימוד.

השם שניתן בשפות אירופיות שונות לסצינה — "אנה המחנכת", "חינוכה של הבתולה", וכדומה — יהיה נכון רק אם ב"חינוך" הכוונה היא ללימוד קריאה בספרי הקודש ובספרי תפילה. אנה בוודאי לא היתה המופת של נשים משכילות, כמו הנשים הקוראות (ולפעמים גם הכותבות) המופיעות לא מעט בציור האירופי, המנציח, בין היתר, גם

נשים "אמתיות" ככריסטין מפיון (1364-1430), מלומדת ילידת איטליה, סופרת החצר של כמה דוכסים בצרפת ושל שרל השישי, שלזכותה נזקפים כ-40 ספרים, ומי שכתבה על ערך ההשכלה לנשים בספרה "עיר הנשים". האמנות מציגה אותה לא רק כמחברת ספרים אלא כמלמדת מתוך ספר ארבעה אנשי מעלה (בציור משנת 1413), הציור הראשון המציג סצינה מהפכנית כזאת. והיתה קתרינה מסיינה (1380-1347) הפילוסופית והתיאולוגית, שהכתיבה וכנראה גם כתבה בעצמה כמה מחיבוריה. ותוזכר אשתו של מרטין לותר, קתרינה פון בורה (Bora) שלמדה בימיה כנזירה קרוא וכתוב בגרמנית ובלטינית.

ובכן, מהי הסיבה לתפוצה הגדולה שזכתה לה הסצינה המדוברת בעיקר בימי הביניים המאוחרים והבארוק? מכיוון שהמשמעויות הסמליות לכאורה של הסצינה לא היו מגובות בטקסט (כמו הסצינות המושפעות מכתבי הקודש ומהחיבורים האפוקריפיים), אפשר להטיל ספק בהנחה כי המתבונן בפסל, או בתמונה, הבין את המשמעויות שהמחקר תולה בסצינה הזאת (כמו, לדוגמה, שהספר מסמל את הלוגוס). זאת ועוד, בכל הטקסטים שנכתבו בעולם הנוצרי מימי הביניים ואילך על הדרכים הנכונות לחינוך, לא מצאנו שהמוטיב של אנה המלמדת את מריה לקרוא מופיע כראיה לצורך בלימוד הקריאה. והרי אין צורך בראיה כזאת, כי אין חינוך בלי ידיעת קרוא. וידיעה כזאת נרכשת מלימוד, ולא מידי שמים.

אם אכן המקרה של הקדושה אנה מתאר "שרשרת של מסירה", כלומר אם המלמדת את בתה, אפשר להסיק שגם אנה עצמה למדה קרוא מאמה. האמנות מציגה את מריה כקוראת גם אחרי נישואיה ומתארת (לפי לוקס א') את המלאך גבריאל, הבא לבשר למריה שתהרה ותלד בן, מוצא אותה יושבת מחזיקה או קוראת בספר תפילה. או בספר ישעיהו את הפרק שבו הנבואה התגשמה בה "הנה העלמה הרה ויולדת בן" (ז' י"ד). בציור של לוקאס קרנאך (Cranach) "סגידת הרועים", שבכנסיית מריה הקדושה בלותרשטאט, ויטנברג, מריה יושבת באורווה, רועים מתבוננים, שני אנשי דת כורעים לצדה, מלאכים מרחפים מעל, והיא קוראת בספר, כשלהגליה ישו העולל. בציורים אחרים נראית מריה מחזיקה ספר כשלצדה ישוע העולל היושב על ברכי אנה סבתו, או כשהיא מלמדת את ישוע לקרוא.

לפנינו אפוא שרשרת מסירה חזותית אגדית שלפיה מריה למדה לקרוא מאמה, וממנה למד הילד ישוע לקרוא בתנ"ך לעצמו ובאוזני הקהל. "וביום השבת הלך כמנהגו לבית הכנסת וקם לקרוא. וכאשר נתנו לו את מגילת ספר ישעיהו הנביא, פתח את המגילה" (לוקס ד' 16-17). לא מאביו, לא מרוח הקודש, אלא מאמו. כך ביקשה האגדה החזותית לספר.

תודתי מקרב לב לפרופ' אנאדורה פרנגל (Annedore Prengel) מאוניברסיטת פוטסדום, שהפסל המובא כאן נמצא ברשותה, ומה שחקרה שכתבה בנושא עורר את סקרנותי וכיוון אותי לספרות המחקר. תודה גם לפרופ' אורה לימור ול"ר רננה ברטל על הערותיהן, ולפרופ' לוקס בורמן (Bormann) מאוניברסיטת מארבורג.